

PACHT, PROFIJT EN ETHISCHE PRINCIPES: OPIUM IN INDIE ROND 1900

Janny de Jong

In de eerste druk van de *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië (ENI)*, een uitgave die verscheen in de jaren 1899-1905, staat het volgende citaat over de gevolgen van het opiumgebruik:

Veelal is het opiumgebruik veroordeeld, niet op ervaringsgronden, maar op zuiver moreele overwegingen, van een eenzijdig standpunt, dat wellicht niet voldoende rekening houdt met het verlangen naar narcotische genotmiddelen dat den mensch, *niet het minst in de warme landen*, eigen is. Veel schadelijker dan opium is b.v. hasjij [...]. Het is steeds verkeerd, als de inkomsten van regeeringen samenhangen met toch altijd tot gevaarlijk misbruik aanleiding gevende genotmiddelen, maar afgezien daarvan, neigen de deskundigen [...] tot de meening, dat het matig gebruik van opium voor den *Aziat* weinig schadelijk is.[mijn cursivering]¹

Hier werd voorzichtig, met de nodige slagen om de arm, stelling genomen in het debat over de al dan niet schadelijke zijden van het opiumgebruik. Voor Aziaten zou een matig gebruik niet erg schadelijk zijn en met name in warme landen was de behoefte groot. De tekst nodigt om verschillende redenen tot commentaar uit: ten eerste de voorstelling dat het verlangen naar narcotische genotmiddelen vooral in warme landen groot zou zijn. Nu is bekend dat ook in Europa veelvuldig opium werd gebruikt. Opium en opiumderivaten werden het meest toegepast als geneesmiddel - het roemruchte laudanum - maar ook als stimulant of juist als roesmiddel. Laudanum, in pillen of als tinctuur van opium met water of alcohol, werd gebruikt bij kwalen van interne en externe aard, door volwassenen én kinderen. De toepassing is nog het meest te vergelijken met de hedendaagse relatief onschuldige pijnstiller paracetamol en een kalmerend middel als valium. Laudanum werd bijvoorbeeld in Engeland voor de invoering van de Apothekerswet van 1868 overal verkocht: door straathande-

1 'Opium' in: P.A. van der Lith e.a. red., *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië (ENI)* ('s-Gravenhage (s.a. [1899-1905]) III, 102-111, aldaar 104. In de tweede druk uit 1919 is het citaat gedeeltelijk terug te vinden. De passage over de regeringsinkomsten ontbreekt. De opiumregie is dan al ingevoerd en er wordt stil gestaan bij de methoden die inmiddels zijn toegepast om het opiumgebruik te beperken. 'Opium' in: D.G. Stibbe e.a. red., *ENI* ('s-Gravenhage en Leiden 1919) III, 155-167.

laren, in cafés en vooral bij kruideniers.² Vanwege de zelf-medicatie door gebrek aan medische zorg kwam dood door een overdosis, zeker bij kinderen, regelmatig voor. De Apothekerswet wilde hieraan een halt toeroepen, maar vooral ook ervoor zorgen dat de zogeheten lagere klassen van de samenleving onder controle werden gehouden. Het opiumgebruik bij de arbeiders werd vooral als een probleem ervaren, en dan met name het feit dat opium daar bij uitstek als verdovend middel werd toegepast.³

Sommige groepen kunstenaars gebruikten opium als middel om de fantasie en inspiratie te stimuleren. Ik noem hier Baudelaire, Coleridge, Keats, Dickens en Edgar Allan Poe. Het opmerkelijke is dat de schrijver van het lemma over opium in de *ENI* dit Europese gebruik van opium natuurlijk wel kende, maar niet relevant achtte voor de Aziatische situatie. Over het boek van Thomas de Quincey, *Confessions of an opium eater*, waarin De Quincey nauwgezet beschreef welke invloeden hij onderging van het gebruik van opium, werd bijvoorbeeld opgemerkt dat dit geen 'normaal (Aziatisch) geval' betrof maar eerder de situatie beschreef van "den hedendaagschen morphinist te Londen of Parijs". Men zou daaraan dan ook geen algemene conclusies mogen verbinden over de invloed van het opium eten of roken.⁴

In de *ENI* werd een scherp onderscheid gemaakt tussen het Europese en het Aziatische gebruik. Ontegenzeggelijk is het waar dat in Azië opium als genotmiddel veel wijder verbreid was. In voormalig Nederlands-Indië - het gebied waarover het citaat van de *ENI* per slot van rekening gaat - was het gebruik op Java zeer algemeen en met name Oost- en Centraal-Java kenden een florerende opiummarkt. Er waren ook 'verboden kringen' als de Preanger-regentschappen en Banten waar opium geen grote aantrekkingskracht had en officieel verboden was. Grote verslaving aan opium was niet algemeen - al was het alleen al door gebrek aan de daarvoor benodigde financiële middelen. Maar evenals dat in Europa het geval was, werd opium ook in Nederlands-Indië toegepast als pijnstiller omdat de medische voorzieningen tekortschoten.⁵

2 Virginia Berridge en Griffith Edwards, *Opium and the people. Opiate use in nineteenth-century England* (New Haven en Londen 1987, herdruk van 1981) 21-32. Voor opiumgebruik bij negentiende eeuwse schrijvers: Alethea Hayter, *Opium and the romantic imagination* (Londen 1968). Een goede samenvatting van het opiumprobleem in de negentiende eeuw staat in: Paul Johnson, *The birth of the modern world society 1815-1830* (New York 1991) 761-788.

3 Berridge, Edwards, *Opium*, xxviii, 97-109.

4 'Opium', *ENI*, 104-105. Het boek van Thomas de Quincey is oorspronkelijk verschenen in het tijdschrift *London magazine* in 1821. Als boek uitgegeven in Londen 1822. Het is nog steeds verkrijgbaar. Vergelijk een Frans proefschrift uit 1938: Jacques Dumarest, *Les monopoles de l'opium et du sel en Indochine* (Lyon 1938). Dumarest noemde opium "actuellement un besoin naturel du jaune (...)" 244 en meende dat Aziaten veel gematigder gebruikten dan de 'extravagante decadenten', 148-149.

5 James R. Rush, *Opium to Java. Revenue farming and Chinese enterprise in colonial Indonesia, 1860-1910* (Ithaca en Londen 1990) 33-39.

De *ENI* meende dat de schade voor de gezondheid bij matig gebruik - wat daar precies onder verstaan moest worden, wordt verder niet gespecificeerd - minder erg was dan wel was aangenomen.⁶ De invloed van hasj werd gevaarlijker geacht. Dit oordeel over het gevaar van hasj is in het licht van de huidige opvattingen opmerkelijk. De Nederlandse lezer anno 1997 zal direct denken aan het vigerende gedoogbeleid van de Nederlandse regering, waarbij juist gepoogd wordt om via het onder strikte voorwaarden tolereren van de verkoop van cannabisproducten de overgang naar het gebruik van hard drugs tegen te gaan.⁷ Opvallend is verder dat in het citaat stelling werd genomen tegen het feit dat de overheid direct financieel belang had bij genotmiddelen die schade konden veroorzaken. Het was juist deze kwestie die zeer actueel werd in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. In hoeverre paste het de (koloniale) overheid om direct belanghebbende te zijn bij de handel die - hoe men het wendde of keerde - voor de gebruikers slechte gevolgen kon hebben? Werd er in dit verband bijvoorbeeld een relatie gelegd met sterke alcoholische drank waarvoor in Nederland in 1881 een drankwet werd aangenomen ter beteugeling van het misbruik van alcohol? In dit artikel zal ik kort de motieven weergeven van de verschillende partijen die zich in deze discussie hebben gemengd. De vraag is daarbij in hoeverre de ethische politiek een rol speelde, een koloniaal beleid dat men meestal zo rond de eeuwwisseling laat beginnen met een verwijzing naar het beroemde ereschuldartikel uit 1899 van Ch.Th. van Deventer in *De Gids* en de troonrede van koningin Wilhelmina uit 1901 waarin gewaagd werd van een zedelijke roeping jegens het Indische volk.⁸ Hoe verhiel het opiumbeleid zich met deze ethische toonzetting en in hoeverre liep Nederland met zijn beleid in of uit de internationale pas?

-
- 6 Dit werd bijvoorbeeld betoogd in J.A.B. Wiselius, *De opium in Nederlandsch- en Britsch-Indië*. ('s-Gravenhage 1886). Vgl. William H. Brereton, *The truth about opium* (Londen 1882). In dit boek werd fel stelling genomen tegen de opvattingen van de Britse Anglo-Oriental Society for the Suppression of the Opium Trade. Het betoog, versterkt werd met getuigenissen van medici, kwam erop neer dat het roken van opium niet schadelijk was.
 - 7 Zie nota uit 1995 'Drugs policy in the Netherlands: continuity and change' uitgegeven door ministerie van Welzijn, Gezondheid en Sport). Internetadres: <http://www.xs4all.nl/~mlap/reports/wvc95.html>. In deze nota zegt de Nederlandse regering wel dat zij het gebruik van soft drugs riskant acht. De arts Ann Dally is positief over het Nederlandse beleid van differentiatie tussen soft en hard drugs en noemt cannabis 'about as harmless as a drug can be - for none are totally harmless.' 'Anomalies and mysteries in "the war on drugs"' in: Roy Porter en Mikuláš Teich, ed. *Drugs and narcotics in history* (Cambridge 1995) 199-215, aldaar 203.
 - 8 Zie voor het artikel van Van Deventer en de voorlopers ervan: Janny de Jong, *Van batig slot naar ereschuld. De discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek 1860-1900* (Den Haag 1989), voor het begrip ethische politiek: E.B. Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel* (Utrecht 1981).

Het opiumgebruik en het pachtstelsel van opium in discussie

In Nederlands-Indië zelf werd geen opium verbouwd maar door de overheid geïmporteerd, met name uit Brits-Indië (Bengalen). Het was in Nederlands-Indië, evenals in China, gebruik om opium te roken - het opiumschiiven - via een pijp met een kleine kop waarin een balletje opium werd gelegd dat vervolgens in de vlam van een brandend lampje werd gehouden. Het gouvernement zette niet zelf opium af maar bediende zich van tussenpersonen, Chinese pachters, die bij openbare uitbesteding het uitsluitend recht verkregen om de ruwe opium te verwerken en te verkopen in daartoe aangewezen plaatsen, de kitten. De verboden kringen waren in 1824 ingesteld om Chinezen uit de streken te weren die de meeste koffie opbrachten.⁹ Het opiumgebruik was het sterkst in de dichtstbevolkte gebieden van Centraal- en Oost-Java: namelijk Semarang, Surakarta, Madiun en Kediri.

In de negentiende eeuw werd veel geëxperimenteerd met manieren die ervoor moesten zorgen dat het verbruik door de inheemse bevolking zo gering mogelijk was, terwijl tegelijkertijd door de staat een zo hoog mogelijke winst kon worden verkregen. De *ENI* poneerde dat de "inlanders zelve over het opiumschiiven en zijne moreele gevolgen ongunstig oordeelen."¹⁰ Dat klopte ten dele: opium was met name populair bij de bevolking die rondtrok als muzikant of als losse arbeider werkzaam was. Aan deze arbeiders was met name na 1870, toen de particuliere sector in Indië zich uitbreidde, veel behoefte. Maar opium werd niet alleen door de lagere sociale groepen gebruikt: in Centraal- en Oost-Java behoorde opium bij de inheemse aristocratie, de *priyayi*, tot het sociale leven. En het was niet ongebruikelijk dat bij feesten en festiviteiten opium gratis verkrijgbaar werd gesteld of als prijs werd uitgelooft.¹¹

De overheid trachtte het gebruik te beperken door de pachtsummen op te drijven - hetgeen de smokkelhandel uiteraard zeer in de hand werkte - of door het aantal officieel toegestane verkoopplaatsen te limiteren. In 1861 was het aantal officiële verkoopplaatsen 1821, dit werd in 1874 tot 676 gereduceerd om vervolgens weer te stijgen tot 894 in 1893. Daarnaast bestonden natuurlijk de

9 W.Ph. Coolhaas, 'De strijd tegen opium en alcohol in Nederlandsch-Indië', *Mensch en maatschappij* XX (1944) 78-92, aldaar 80.

10 'Opium', *ENI*, 104.

11 Vergelijk de beperkende bepalingen van 1911 die bestrijding van opiumgebruik tot doel hadden. Hierin werd dit gratis verstrekken bij festiviteiten, of opium als prijs uitloven expliciet verboden. H.M. Wessels, 'Opiumregie in Nederlandsch-Indië' in: L.F. van Gent, W.A. Penard en D.A. Rinkes, ed. *Gedenkboek voor Nederlandsch-Indië ter gelegenheid van het regeringsjubileum van H.M. de Koningin 1898-1923* (Batavia, etc. 1923) 410-415, aldaar 412. Door critici werd het wel voorgesteld dat pachters speciaal feesten organiseerden om het opiumgebruik te stimuleren. L.W.G. de Roo, *De verkoop van opium op Java. Open brief van dr. L.W.G. de Roo, oud-directeur van Financiën in Nederlandsch-Indië aan dr. H.J.A.M. Schaepman, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Nijmegen 1892) 19, noemde dit 'louter verzinsels'.

nodige clandestiene kitten. Hoeveel dat er waren, is moeilijk aan te geven. De meeste auteurs schatten die op duizenden.¹²

De smokkelhandel was voor het gouvernement een groot probleem. Wat de kwestie bemoeilijkte, was dat de mogelijk onwettige herkomst van de opium praktisch niet viel aan te tonen. Maar daarnaast speelde ook het feit dat de Chinese bevolkingsgroep niet alleen een feitelijk monopolie had op de opiumpacht maar ook op de pandhuizen waar geld kon worden geleend tegen een onderpand. De pandhuizen fungeerden vaak als illegale opiumkitten en via het lenen van geld konden lokale machthebbers in de macht van de Chinezen komen.¹³ Dat gevoegd bij de omstandigheid dat de Chinezen een hechte bevolkingsgroep vormden die zich niet of nauwelijks met de inheemse bevolking mengde, en het feit dat er in de opiumhandel kapitale bedragen verdiend konden worden, en de kwestie van de kritiek op het stelsel van de opiumpacht is in een notendop geschetst. De Chinese pachters waren bases van lokale Chinese invloed en macht, en leken als het ware een staat binnen de staat te vormen. Chinezen vielen in de categorie 'vreemde Oosterlingen' en mochten daarom geen land in eigendom hebben¹⁴. De vraag is alleen wel waarom nu juist deze kwestie in de jaren tachtig en negentig op de voorgrond kwam: het fenomeen van de opiumpacht was allesbehalve nieuw.

James Rush poneert in zijn interessante boek *Opium to Java* dat de kwestie van de opiumpacht vooral actueel werd doordat juist rond de jaren tachtig een moderniseringsbeweging in gang werd gezet in praktisch heel Zuidoost-Azië. In een staat waar de bureaucratisering en centralisering voortschreed, moesten de Chinese pachtbedrijven wel een merkwaardige eend in de bijt vormen. Vandaar dat in de hele regio - want Indië was bepaald niet uniek met zijn systeem van het verpachten van het recht op opiumverwerking en-verkoop - het pachtstelsel werd vervangen voor een vorm waarin de centrale overheid dit zelf in handen nam.¹⁵ In Nederlands-Indië heeft deze modernisering zeker ook een indirecte rol gespeeld. In de jaren tachtig was de impuls voor het aandringen op hervorming vooral de afgenomen inkomsten van het gouvernement door de prijsdaling op de wereldmarkt van tropische producten als suiker en koffie gekoppeld aan een suikercrisis (1884). Er vonden daarom flinke bezuinigingen en fiscale

12 'Opium' ENI 108. Schatting clandestiene kitten: E.B. Kielstra, 'Java's grootste ramp' *De Gids* LII (1888) dl. IV 32-82, aldaar 79; P. Brooshooft, *Memorie over den toestand in Indië, deel I. de belastingen* (Semarang 1888) 152, W. Elout van Soeterwoude, *De opiumvloed op Java* ('s-Gravenhage 1890) 38. Bij de invoering van de opiumregie werd onderscheid gemaakt tussen verkoopplaatsen en plaatsen waar het regieopium mocht worden gebruikt (kitten). Eind 1922 waren er 1176 opiumverkoopplaatsen en 62 kitten, in 1938 was dat gereduceerd tot 815 verkoopplaatsen en 25 kitten. Wessels, 'Opiumregie in Indië', 413; Coolhaas, 'De strijd', 84.

13 J.S. Furnivall, *Netherlands India. A study of plural economy* (Cambridge 1944) 412-413.

14 In Nederlands-Indië waren de rechten van de diverse bevolkingsgroepen niet gelijk: men onderscheidde naast de inheemse bevolking, Europeanen en 'vreemde Oosterlingen'. Voor elk van deze groepen golden andere rechtsregels.

15 Rush, *Opium to Java*, 2-3.

hervormingen plaats die in Indië bij de Europese bevolking kwaad bloed zetten - hoewel met name de inheemse bevolking erdoor getroffen werd - en de winsten die door particuliere Chinese pachters gemaakt konden worden in een extra vreemd daglicht plaatsten.

De landbouwcrisis van 1884 en de dalende wereldmarktprijzen waren op zichzelf wel weer een stimulans voor de politieke bewustwording onder Europese planters getuige een rekest in 1887, ondertekend door circa 700 ingezetenen van Indië, merendeels planters waarin verzocht werd om de kolonie volgens meer 'vrijzinnige begrippen' te besturen.¹⁶ Een jaar later vond de zogenaamde 'partijbeweging' plaats. Pieter Brooshooft, hoofdredacteur van het Semarangse dagblad *De Locomotief*, was daarvan de drijvende kracht. Hij beoogde een Nederlands-Indische hervormingspartij in Nederland van de grond te krijgen die de belangen van de kolonie moest behartigen.¹⁷ Als zodanig was dat een duidelijk voorbeeld van een verandering in de politieke cultuur in de kolonie waar een toenemende ontevredenheid te bemerken viel over het moederlandse beleid. De ontevredenheid richtte zich vooral tegen de liberalen omdat zij in de kolonie niet de vrijzinnige beginselen wensten toe te passen die zij zo hoog in hun vaandel zeiden te hebben geschreven. Om de ernst van de situatie uiteen te zetten, schreef Brooshooft een rapport over de situatie in de kolonie en daarbij besteedde hij onder meer aandacht aan de opiumpacht.

In 1881 had de oud-advocaat in Indië en toekomstige liberale politicus W.K. van Dedem in *De Indische Gids* al aangedrongen op een opiumonderzoek ter plekke door een hoofdambtenaar. Van Dedem kende de situatie redelijk goed: hij was van 1862-1873 advocaat en procureur geweest te Semarang in een kantoor dat diverse grote cultuurondernemingen evenals verschillende Chinese kooplieden en de opiumpachter van Semarang en omstreken tot zijn cliënten rekende.¹⁸ Van Dedem bepleitte - in tegenstelling tot de liberale voorman Kappeijne van de Coppello die bestrijding van 'volkszonden' tot een kerkelijke aangelegenheid rekende - ook in Indië een actieve rol van de staat. De staat diende op het 'zedelijke' en het 'stoffelijke' belang van de bevolking te letten. De relatie met de Drankwet van 1881 in Nederland ligt voor de hand.¹⁹ Met de opium-enquête, die in 1882 inderdaad werd begonnen, liep het echter niet zo vlot. In 1885 gaf gouverneur-generaal O. van Rees opdracht aan Henri Louis Charles Te Mechelen, een bestuursambtenaar die al actief was geweest in de bestrijding van de smokkelhandel, een rapport te schrijven over de opiumkwestie. Te Mechelen was geboren in Rembang als zoon van een Nederlandse

16 De Jong, *Batig slot*, 229-247.

17 Zie voor de partijbeweging; Locher-Scholten, *Ethiek*, 19-33.

18 In ditzelfde kantoor zou in mei 1885 C.Th. van Deventer een lucratieve advocatuur gaan uitoefenen. H.T. Colenbrander en J.E. Stokvis, *Leven en arbeid van Mr. C. Th. van Deventer* 3 dln. (Amsterdam 1916-1917) I, 216.

19 W.K. van Dedem, 'De officiële literatuur over de opium op Java', *De Indische Gids* III (1881)I: 403-438, 1071-1090; II: 289-321; W.K. van Dedem, 'Alcohol en opium', *De Indische Gids* II (1880)II: 836-843, aldaar 840-842.

tabaksplanter en zijn Chinees-Indische vrouw en had de opleiding tot koloniaal ambtenaar te Delft gevolgd. Hij sprak vloeiend Maleis en Javaans. Zijn rapport concludeerde dat de afschaffing van de pacht onmogelijk was en een beperking van de opiumhandel en de smokkel alleen via de pachters gerealiseerd kon worden. Deze conclusie kwam niet onverwacht aangezien Te Mechelen bij de bestrijding van opiumsmokkel op de kust zeer nauw had samengewerkt met de plaatselijke pachter van Japara. Dat deze pachter zelf grote belangen had bij het tegengaan van de smokkel bleek onder meer uit diens financiële bijdrage hieraan die ruim vijfmaal zo groot was als het bedrag van het gouvernement.²⁰

In 1888 en 1889 verschenen niettemin tal van publicaties die het opiumpachtstelsel in Nederlands-Indië op de korrel namen terwijl ook in de Tweede Kamer van verschillende zijden de aanval op het stelsel werd geopend.²¹ Brooshoofts reeds genoemde aanklacht tegen de Indische belastingen van 1888 was er een van. In dit geschrift, *Memorie over den toestand in Indië*, keerde hij zich fel tegen het beleid van de liberale gouverneur-generaal O. van Rees en minister van Koloniën J.P. Sprenger van Eyk. De slechte economische situatie werd zijns inziens teveel afgewenteld op de inheemse bevolking. Hij berekende dat meer dan een kwart van het jaarinkomen aan belastingen werd besteed, een zeer hoog percentage in die tijd. Brooshooft constateerde een spectaculaire stijging van de pachtopbrengsten. Uit de officiële cijfers van de *Koloniale verslagen* bleek dat in de periode 1882-1888 een zuivere winst was geboekt van f129,5 miljoen, waartegen het bedrag dat aan tegengaan van de smokkelhandel was besteed mager afstak, namelijk nog geen f3 miljoen. Omdat de pachtsom en koopprijs van de opium zeer hoog waren, werden de Chinese pachters feitelijk gedwongen met smokkelhandel ervoor te zorgen over goedkoper sluik-opium te beschikken. Brooshooft onderbouwde dit betoog met zes vonnissen uit de residentie Japara van de jaren 1885-1886 waaruit overduidelijk moest blijken dat er allerhande malversaties werden gepleegd door Chinese pachters en hun spionnen.²² Spionnen (*mata-mata*) werden door de pachters ingezet om smokkelhandel door de concurrent in hun eigen gebied te voorkomen en vervulden een cruciale rol voor de pachter. Op de Noordkust werd bijvoorbeeld door hen

20 Zie over Te Mechelen: Rush, *Opium*, 159-178; Ewald van Vugt, *Wettig opium. 350 jaar Nederlandse opiumhandel in de Indische archipel* (Haarlem 1985). Van Vugt geeft de voornamen verkeerd weer. Het rapport van Te Mechelen 'Mijn opium-enquête rapport' (Rembang 1888) berust samen met andere adviezen van zijn hand in het KITLV te Leiden.

21 Zie N.J. Struick, *Opiumpacht of opiumrégie?* ('s-Gravenhage 1889); Kielstra, 'Java's grootste ramp'; W. Elout van Soeterwoude en M.C. Piepers spraken respectievelijk op 8 oktober 1889 en 5 november 1889 over 'De opiumpacht in Nederlandsch-Indië', *Verslagen der algemeene vergaderingen van het Indisch genootschap (VIG)* ('s-Gravenhage 1889) 138-170 en 171-226 gevolgd door een kritische nota van L.W.G. de Roo, dd. 22 november 1889 227-239. Hierover werd gediscussieerd in *VIG* ('s-Gravenhage 1890) 4-64. In 1893 verscheen een juridisch proefschrift pro opiumregie: Th. Thomas, *Eenige opmerkingen naar aanleiding van het pachtstelsel op Java* (Leiden 1893).

22 Brooshooft, *Memorie*, 135-145.

gesurveilleerd opdat er geen clandestiene opium werd geïmporteerd. De *mata-mata* werkten vaak samen met de lokale 'politie' in dienst van de *priyayi*.²³

Brooshoofts oplossing voor het opiumprobleem was simpel: de aankoop, inkoop, bereiding en de verkoop van de opium zou in gouvernementshanden moeten berusten. Een derde van het bedrag van de winst zou vervolgens aan de bestrijding van de smokkelhandel moeten worden besteed zodat de schatkist er geen schade van ondervond. De gedachte was dat er geleidelijk een steeds hogere prijs gevraagd moest worden voor de opium zodat het opiumverbruik van de gewone man werd tegengegaan. Misschien zou dan na een halve eeuw een totaal verbod op opium mogelijk zijn. Brooshoof wilde de pacht niet overlaten aan het vrije marktmechanisme.

Brooshoof was een van de smaakmakers binnen het debat over het pachtstelsel. De discussie over het pachtstelsel in Indië werd gevoerd in Indië en in Nederland, in het parlement, in tijdschriften als *De Indische Gids*, in kranten, in het Indisch Genootschap - een gezelschap waar heren van verschillende politieke kleur enkele malen per jaar bijeen kwamen om over actuele koloniale onderwerpen te spreken - en zelfs verscheen er een werkelijke opiumroman als *Baboe dalima* (1886) door onderofficier M.T.H. Perelaer. In deze roman van bijna 800 pagina's werd een schril portret getekend van corruptie, samenzwering en een sinistere combinatie van hebberige Chinezen met dito ambtenaren. De arts Isaac Groneman, die persoonlijk geneesheer was van de sultan van Yogyakarta, sprak een jaar later over de "drievoudigen vloek van *verarming*, van *dobbelzucht* en van *opiumslavernij*". Hij noemde het een plicht om de pacht af te schaffen en een opiumwet naar analogie van de drankwet in te stellen.²⁴

Oud-inspecteur van financiën Struick kon in 1889 in zijn brochure *Opium-pacht of opiumrégie?* terecht constateren dat van vele kanten, in Indië en in Nederland, op hetzelfde aambeeld werd geslagen: de opiumpacht diende vervangen te worden door een stelsel waarin de regering zelf de invoer, verwerking en verkoop van de opium in handen zou nemen. Hij vatte de voordelen van de opiumregie nog eens samen en benadrukte het internationale gevaar van de Chinese bevolkingsgroep in Indië. De Chinezen hadden veel kapitaal met de opiumpacht verdiend en daardoor macht en invloed verworven. Zo werd in 1889 in het respectabele Indisch Genootschap een ongenueanceerde redevoering gehouden waarin werd betoogd dat bij de Javaan ten tijde van het cultuurstelsel nog regelmatig gouden versieringen konden worden aangetroffen die nu tot de zeldzaamheden behoorden, maar ja, toen waren er minder Chinezen en werd ook minder opium gebruikt. Nederland had als voogd de plicht de Javaan te beschermen tegen de "verleidingen van den Chinees" want

23 Rush, *Opium*, 81.

24 J.(sic) Groneman, *Een Kètjoegeschiedenis. Vorstenlandsche toestanden II* (Dordrecht 1887) 113 en 182. Vgl. ook G.L. Gonggrijp, *Brieven van opheffer aan de redactie van het Bataaviaasch Handelsblad* (3e dr. Maastricht 1944) 339-355.

de Javaan bezat niet de "minste moreele macht in zich zelve".²⁵ Ook deze auteur wees op het feit dat China steeds machtiger werd en daarbij een kwart van de wereldbevolking telde. Hiertegenover stonden overigens ook auteurs die wel kritiek uitten op het pachtstelsel maar daar de Chinezen niet op aankeken: zo schreef de conservatieve liberaal Kielstra dat niet de Chinezen zelf het probleem waren maar het stelsel.²⁶

Heel zelden werd een oproep gedaan om de opium totaal uit Indië uit te bannen. Een zo'n witte raaf was de radicale doopsgezinde predikant en zending P. Jansz in 1882 in *De Indische Gids*. Jansz betoogde dat het niet om beperking maar om totale uitroeiing ging. Maar op de vraag hoe dan het gat in de inkomsten moest worden opgelost had hij geen andere repliek dan dat God zou antwoorden "ik heb meer dan dat om u te geven".²⁷ Kielstra betoogde dat degene die de opium geheel wilden uitbannen eerst maar eens in Nederland een poging moesten wagen met het geheel verbieden van de sterke drank. De grote stimulator van de in 1890 opgerichte anti-opiumbond, de anti-revolutionair W. Elout van Soeterwoude, meende zelfs dat afschaffing "onzedelijk" zou zijn nu de "Regeering gedurende eeuwen niets anders heeft gedaan dan de bevolking met opium te voeden, en feitelijk haar aan opium te gewennen".²⁸

De initiatiefnemers van de anti-opiumbond poogden in 1889 via het verzenden van een schriftelijke oproep tot deelname (20.000 exemplaren in Nederland, 5000 in Indië) zoveel mogelijk steun te verkrijgen. In het bestuur namen mensen zitting van verschillende politieke signatuur: zo waren liberalen in verschillende schakeringen, anti-revolutionairen en katholieken erin vertegenwoordigd. In Nederland hadden zich in 1890 446 leden aangemeld, in Indië verliep de aanmelding als lid beduidend trager mede omdat ambtenaren bang waren voor hun positie.²⁹

De centrale stelling van de anti-opiumbond was dat een algeheel verbod van opium op Java (nog) niet toe te passen viel. Verbetering zou pas worden verkregen als een stelsel werd ingevoerd waarbij particulieren geen persoonlijk belang hadden bij de verkoop van opium: de opiumpacht moest dus worden

25 R. Wijnens, 'De Chinezen op Java, in verband beschouwd met den achteruitgang in welvaart van den Javaan' *VIG* ('s-Gravenhage 1889) 26.11.1889, 241-266, aldaar 245. Deze negatieve opvatting over de rol van de Chinezen werd door meerdere personen in de discussie na afloop van de rede bestreden.

26 Kielstra, 'Java's grootste ramp', 35.

27 P. Jansz, 'Nog een enkel woord over opium', *De Indische Gids* IV (1882)I, 369-374, aldaar 373-374. Jansz was ondanks zijn radicale opvattingen niet zonder invloed: Zie voor zijn beïnvloeding van de anti-revolutionaire denkbeelden in de jaren 1860; De Jong, *Batig slot*, 101-103. Groneman was eveneens voor volledig verbod op opium.

28 Kielstra, 'Java's grootste ramp', 81. W. Elout van Soeterwoude, 'De opiumpacht in Nederlandsch-Indië' *VIG* ('s-Gravenhage 1889) 8.10.1889, 139-165, aldaar 159. Vergelijk echter de brochure van de socialist H. van Kol die na een reis in 1913 in Azië een totaal verbod op opium propageerde. H. van Kol, *Weg met het opium* (Rotterdam, s.a.).

29 Van koloniale ambtenaren werd verwacht dat zij zich opstelden als loyale uitvoerders van het uitgestippelde koloniale beleid. Zie bijvoorbeeld De Jong, *Batig slot*, 146-153.

afgeschaft. Er zou vervolgens gestreefd moeten worden naar de geleidelijke maar gestadige beperking van het gebruik. Ondertussen werd globaal berekend dat de schatkist voorlopig niet de opium-miljoenen hoefde te missen - de schatting was dat de inkomsten 29 miljoen zouden bedragen en de uitgaven 12 miljoen.³⁰ De verschrikkingen van het onmatig gebruik van opium werden beeldend weergegeven. Een afbeelding van een uitgemergelde Javaan op de voorplaat moest deze boodschap extra kracht geven.

In de discussie in het Indisch Genootschap naar aanleiding van de redevoering van Elout van Soeterwoude over de opiumpacht werd door meerdere mensen gewaarschuwd tegen de overdrijving van de slechte gevolgen van het opiumgebruik voor de inheemse bevolking. Zo werd betoogd dat er in Europa meer slachtoffers van alcoholgebruik te vinden waren dan op Java van opiumgebruik.³¹ Tegenstanders van de invoering van de opiumregie poneerden dat de pachters gehandhaafd konden worden en er meer geld moest worden besteed aan de bestrijding van de smokkelhandel. Volgens het liberale Tweede Kamerlid H.J. Bool kon via de pachters smokkelhandel tegengegaan worden als men hen maar zoveel opium verschaftte dat zij niet zelf toevlucht zouden hoeven nemen tot clandestiene handel. Het opiumverbruik geheel uitbannen was onmogelijk: pas van "veredeling van de volksaard" was ooit te verwachten dat opwekkende middelen niet meer nodig waren, tot dan was belasting erop "plichtmatig, want de bevolking van Java staat over het algemeen nog op een lage trap van ontwikkeling".³² Van Dedem meende dat bij de discussie over vervanging van het vigerende stelsel ook zeker naar de staatsfinanciën moest worden gekeken.³³

Aan het feit dat zo weinig betogen voor algehele afschaffing van de opium gevonden kunnen worden, zullen financiële motieven dan ook niet vreemd zijn geweest. Interessant is een brief van H.M.C. van Oosterzee waarin deze oud-advocaat te Semarang zich verzette tegen de negatieve toon tegen de Chinezen door de anti-opiumbond terwijl de voorstelling dat de pachters zich verrijkten ten kostte van de bevolking maar gedeeltelijk waar was. "De eenige die zich vetmest is onze brave schatkist; de pachters gaan den een na den ander op de flacon." De kans dat de situatie in de kolonie beter zou worden met de invoering van een ander stelsel stond of viel met de vraag of de "Regeering tegelijk met die invoering in eens van aard verandert en van baatzuchtig menschlievend wordt" en het doel niet meer was "20 m.m. in de schatkist te brengen".³⁴ Deze schrijver signaleerde overigens terecht de vele faillissementen onder de Chinese pachters. Hij zou er in 1890 zelf mee te maken krijgen als crediteur van de

30 Elout, *De opium-vloek*, 'De Opiumpacht', 6, berekening staatsinkomsten op 76-77. Zie ook zijn redevoering in het Indisch Genootschap.

31 Zie *VIG* ('s-Gravenhage 1889) 199-210.

32 H.J. Bool, 'De opiumpacht op Java', *Vragen des tijds* XV (1889) I, 75-95 aldaar 84.

33 Brief van W.K. van Dedem aan M.C. Piepers in *VIG* ('s-Gravenhage 1889) 5.11.1889, 191.

34 Brief H.M.C. Oosterzee aan W. Elout van Soeterwoude, 22.10.1889, gepubliceerd in *VIG* ('s-Gravenhage 1889) 270-272.

opiumpachter te Semarang. Zijn belangen werden toen verdedigd door degene die hem in 1885 was opgevolgd in het Semarangse advocatenkantoor: C.Th. van Deventer. Met andere woorden: Van Oosterzee had wellicht gelijk maar ook zijn opmerkingen waren gekleurd door eigenbelang.

Nu was in Cochinchina (het zuidelijk deel van Vietnam), dat onderdeel was van Frans Indo-China, in 1881 het besluit genomen het pachtstelsel van opium te vervangen door de opiumregie. De bedoeling was primair om aan de invloed van Chinese pachters paal en perk te stellen. Nederlandse voorstanders van de invoering van dit systeem verwezen hier natuurlijk naar. In 1889 werd door de anti-revolutionaire minister van Koloniën L.W.C. Keuchenius aan een lid van de Raad van Indië dat de Chinese taal beheerste, W.P. Groeneveldt, opdracht gegeven een onderzoek ter plaatse in te stellen. Het rapport was gematigd van toon: zo overdreef Groeneveldt niet de schadelijke gevolgen van opium. Hem was duidelijk geworden dat de Fransen de regie niet hadden ingevoerd om de opiumhandel als zodanig te limiteren maar om de staatsinkomsten uit het monopolie te verzekeren. Er werden dan ook door de Franse regering geen acties ondernomen om het opiumgebruik tegen te gaan.³⁵ De conclusie van dit rapport noemde belasting op opium verdedigbaar vanuit fiscaal en moreel oogpunt. De regie was beter dan het pachtstelsel in staat om de morele (ethische) en fiscale doeleinden van de regering na te streven. De vraag in hoeverre de staat überhaupt mocht verdienen aan de belasting op opium was voor de auteur een *non-issue*. Hij stelde vast dat genotmiddelen overal in de eerste plaats voor belasting in aanmerking kwamen. Als ze schadelijk waren gold tevens als beginsel voor wetgeving dat door hoge prijzen het gebruik verminderd moest trachten te worden. Dat was de houding die in Europa jegens sterke drank werd aangenomen, en dus ook voor Indië gold met betrekking tot opium.³⁶ Overigens dacht Groeneveldt dat de regie aanvankelijk meer zou opleveren dan de pacht. Deze opbrengst zou geleidelijk afnemen, naarmate de regering erin slaagde het opiumgebruik te beperken.³⁷

35 Ibidem, 91-92. Vergelijk de discussie die in 1909 in het Institut Colonial International werd gevoerd over het opiumgebruik. J. Chailley-Bert noemde daar de Chinese strijd tegen opium een komedie. Daar hoefde de Franse koloniale overheid niet aan mee te doen, temeer omdat de opium (voorlopig) onmisbare opbrengsten opleverde. Institut Colonial International, *Compte rendu de la session tenue à La Haye les 1, 2, et 3 Juin 1909* (Brussel, etc. 1909) 230-231.

36 Vergelijk Dumarest, *Les monopoles*, 148: 'Moralement, politiquement, économiquement et même socialement, nous pouvons donc défendre la Régie et les revenus tirés de l'opium.'

37 W.P. Groeneveldt, *Rapport over het opium-monopolie in Fransch Indo-China in verband met de vraag in hoever beheer in régie van dat middel voor Nederlandsch-Indië wenschelijk is* (Batavia 1890) 116-117, 138-139.

De opiumregie

In 1893 kreeg Van Dedem, inmiddels minister van Koloniën geworden, de goedkeuring van het parlement voor het voorstel een proef te nemen met de invoering van de opiumregie in Madura. Dit werd in september 1894 geëffectueerd. Het regiegebied werd geleidelijk steeds verder uitgebreid, totdat in 1913 de opiumpacht overal was afgeschaft. Er werd op Java een moderne gouvernements opiumfabriek gesticht waar de bereiding van de opium zoveel mogelijk machinaal gebeurde. Dat was een tamelijk grootschalige aangelegenheid: er waren behalve de directeur ongeveer 70 Europese en 1000 inheemse werknemers bij betrokken die dagelijks circa 600.000 tubes produceerden in inhouden variërend van een halve mata (1 mata was 0,368 gram) tot 25 mata. Nederlands-Indië werd ingedeeld in verschillende 'kringen' variërend van gesloten kringen, waar opiumverkoop was verboden, via twee tussenstappen tot de open kringen waar aan iedereen die het wilde opium verkocht werd voor eigen gebruik. De Chinezen waren verreweg de grootste afnemers.³⁸

Internationaal gezien wijzigden de opvattingen over het opiumgebruik en de noodzaak om het gebruik in te dammen. In 1909 werden op initiatief van de Verenigde Staten door een internationale opiumcommissie te Sjanghai negen resoluties aangenomen onder andere over het tegengaan van smokkelhandel. In 1911 en 1912, 1912 en 1914 kwamen in Den Haag Opiumconferenties bijeen van twaalf landen. De in 1912 gesloten opiumconventie had tot doel het opiummisbruik in het algemeen en de smokkel in het bijzonder tegen te gaan. In 1911 werden in Indië ook verschillende verordeningen van kracht die beoogden het opiumverbruik zoveel mogelijk te bestrijden.³⁹ In schoolboekjes verschenen teksten die ingingen op het verderfelijke van het opiumgebruik. Ook werd een registratie -en licentiestelsel ingevoerd.

Na de Eerste Wereldoorlog werd binnen het kader van de Volkenbond het toezicht op de handel in verdovende middelen aan de zogeheten Volkenbondsradaad opgedragen. In 1925 ten slotte werd te Genève een internationaal Opiumverdrag gesloten. Door jaarlijkse internationale besprekingen werd geprobeerd om het controlesysteem te vervolmaken, want het was evident dat bestrijding van opium en andere verdovende middelen alleen zin had bij internationale samenwerking. In Nederlands-Indië bleef de regie overigens gehandhaafd tot de Japanse bezetting in 1942. Tussen 1914 en 1930 schommelde de bruto opbrengst tussen de 32,6 en 53,6 miljoen. De kwadratuur van de cirkel waar zo lang naar was gezocht leek te zijn gevonden: men kon het gebruik van opium doen afnemen door hoge prijzen en toch ook de staatskas spekken. Deze hoge prijzen vormden onderdeel van de eerder genoemde internationale verdragen. Het

38 W.J. Burck, 'Fabriek der opiumregie' in Van Gent e.a. ed., *Gedenkboek*, 415-418, Coolhaas, 'De strijd', 82-83 noemt voor 1938 een aantal van 82.000 bekende schuivers, meer dan de helft Chinezen. Van de 22191 kg in 1938 werd 17758 kg aan Chinezen verkocht.

39 Wessels, 'Opiumregie', 412.

probleem was een goede balans te vinden omdat door te hoge prijzen ook de smokkelhandel scherp toenam. In 1936 werd de prijs juist op internationaal verzoek verlaagd om smokkel tegen te gaan. De afzet die wegens de economische crisis vanaf 1928 steeds was gedaald, steeg daardoor weer.⁴⁰ Maar de totale afzet en de bruto winst vertoonde over de periode 1914-1938 een sterke dalende lijn. Die was te verklaren door de geringere financiële middelen maar ook door gewijzigde opvattingen bij de jongere generatie.⁴¹

Conclusie

Uit het voorgaande bleek dat humanitaire, ethische motieven in de argumentatie tegen de opiumpacht wel op de voorgrond werden geplaatst, maar in de praktijk zeker niet de boventoon voerden. In de discussie van de jaren 1890 ging het dan ook eerder om de beperking van de macht van de Chinezen en het tegengaan van de smokkelhandel dan op het opiumgebruik als zodanig. Zolang het opiumgebruik in Azië (nog) niet viel te verbieden - en daarover was praktisch iedereen het eens - kon en mocht de overheid dit gebruik belasten. Er was wat dat aanging geen verschil tussen opium in Indië en alcohol in Nederland.

In de discussie speelden steeds dezelfde elementen een rol. Het ging om de volksgezondheid en ook om de interne stabiliteit van de koloniale staat: door de enorme bedragen die omgingen in de opiumhandel en vooral in de smokkelhandel, was het gevaar van particuliere profiteurs voor verstoring van de interne orde niet denkbeeldig. De oplossing die voor dit dilemma werd gekozen was eenvoudig: de regering nam de productie en verkoop van de drug in eigen hand. Nederland stond hierin niet alleen: al eerder werd in Frans Indo-China de regie ingevoerd en ook daar ging het om de beperking van de macht van de Chinese pachters, maar ook om de opbrengst. Pas later, mede onder invloed van internationale besluitvorming, werd de opiumbestrijding serieuzer aangepakt.

Wordt een relatie met het heden getrokken, dan is er een opmerkelijke gelijkenis met de discussie over de verkoop van soft drugs via een beperkt aantal, door de overheid gecontroleerde plaatsen. Ook nu draait het debat om de vraag of de (plaatselijke) overheid hier een actievere rol in moet spelen. Inmiddels lijkt iedereen het er in Nederland wel over eens dat een verbod van soft drugs onrealistisch is. Het grote verschil met de debatten van ruim honderd jaar geleden is, dat het toen ging om een genotmiddel dat we nu tot de hard drugs rekenen en de overheid - als direct betrokkene bij productie en verkoop - zich niet in een neutrale situatie bevond. Deze ambivalente positie werd in het koloniale tijdvak nooit opgelost.

40 P. Lubbers, 'De invloed der economische depressie op het opiumgebruik in Nederlandsch-Indië', *Koloniale Studiën* IXX (1935) 118-126; Coolhaas, 'De Strijd' 86-87.

41 Lubbers, 'De invloed' 124-125; Rush, *Opium to Java*, 254-255 noemt een getal van één opiumschiiver op twintig Javanen in de jaren tachtig en 1:600 in 1928.

Afbeelding 1. Théophile Gautier onder invloed van hasjiesj (?), *Zonder titel* (Moreau de Tours in Turkse kledij aan de piano), voor juli 1843. Uit: J.-M. Pelt, *Drogue et plantes magiques* (Parijs 1971).

'Moreau op de rug gezien achter de piano in Turkse kleding'. Pentekening, gemaakt door Theophile Gautier onder invloed van hasj.

Afbeelding 2. Honoré Daumier, *Les Fumeurs de hadchids* [sic], plaat 69 uit de serie *Les Beaux jours de la vie*, lithografie, 22x22 cm, gepubliceerd in *Le Charivari*, Bibliothèque Nationale de France (Parijs) 13 september 1845.